

MINISTRY
PUBLIC SERVICE AND ADMINISTRATION
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**TSHIPITSHI TSHA MINISIṬA VHO N.
KIVIET KHA DZANGANO ḽA NDAULO NA
NDANGULO ḽA AFRIKA TSHIPEMBE
KHA KHUVHANGANO YA
VHUFUMBILIMBILI YA ṆWAHA NGA ḽA
25 KHUBVUMEDZI 2023 BIRCHWOOD
HOTEL, EKURHULENI KHA ḽA GAUTENG**

Mutshimbidza Mushumo, Phurofesa Vho Nokukhanya Jili,
Mufarisaphuresidennde wa SAAPAM

Muhulisei, Phuresidennde Vho Thabo Mbeki, Phuresidennde wa kale wa
Riphabuliki ya Afrika Tshipembe

Mulangavundu wa Gauteng, Vho Panyaza Lesufi

Phurofesa Vho Puleng Lenka-Bula, Mufarisamutshantsela na Thoho ya
Yunivesithi ya Afrika Tshipembe

Phurofesa Vho Tinyiko-Maluleka, Mufarisamutshantsela na Thoho ya
Tshwane University of Technology

Phurofesa Vho G. Scott, Muñwalelidzhenerala wa Dzangano la Ndaulo
na Ndangulo ya Muvhuso

Phuresidennde wa SAAPAM, Phurofesa Vho Kgothatso Shai

Vho Bill Shields, Mulanguli wa Ndaulo ya Muvhuso wa Dzangano la
Amerika 'American Society for Public Administration'

Dokotela Vho Rukayya Mohammed, Mufarisamudzulatshidulo wa
Dzangano la Ndaulo ya Muvhuso la Tanzania

Vhaimeli vha Dzangano la Muvhuso la Ndaulo ya Muvhuso la Asia

Vhalangidzhenerala vhane vha vha hone

Vhaeni vho khetheaho

Vhurumelwa

Ndi pfa ndo hulisea zwi hulwane u tanga navho kha Khuvhangano ya v hufumbilimbili ya SAAPAM yo farwaho nga Vundu la Gauteng na City of Ekurhuleni. Ndi zwa ndeme u thoma nga u livhuwa ndo khwa hisa SAAPAM kha thambo yavho kha khuvhangano iyi. Ndi khou dovha nda livhuwa zwi hulwane vha ledzani kha mushumo vha bvaho kha Muvhuso vho rangwaho phanda nga Muhasho wa Ndaulo yak Tshumelo ya Muvhuso.

Tshumelo ya muvhuso ndi yone ine ya vha tshipi da tsha ndeme kha tsumbandila ya maga a kushumele na mishumo kha shango linwe na linwe. I dovha ha vha yone i phwashekayaho maga a u tola zwi tshi vhambedzwa na zwine zwa khou bvelela zwa zwino. U fara mushumo uyu nga Nwedzi wa Tshumelo ya Muvhuso zwi khwa hisa la uri tshumisano i thusa uri ri kone u bveledza zwinzhi. Ro rwela tari zwavhudi Nwedzi wa Tshumelo ya Muvhuso ngei Buffalo City, na u kona u swikelela mvelaphanda i si na vhukono. Kha nwedzi wa Khubvumedzi vhashumeli vha muvhuso vho vha vha tshi khou shuma vho difunga na u dikumedzela u shuma vho lavhelesa kha milayo ya Batho Pele.

Kha maduvha mararu ane a khou tevhela ri do vala lwa tshiofisi Nwedzi wa Tshumelo ya Muvhuso kha Vundu la Mpumalanga nga mitambo yo dzudzanywaho yo fhambanaho. Uyu ndi mu nwe wa mi nwedzi ya

ndema kha khalenda ya muvhuso hune ra pembelela n̄wedzi wa Tshumelo ya Muvhuso na wa Vhufa khathihi. N̄wedzi wa Tshumelo ya Muvhuso wo itelwa u pembelela na u livhuwa mushumo wo itwaho nga Vhashumeli vha Muvhuso. Zwi shuma sa tshihumbudzi kha vhashumeli vha muvhuso uri vha vusuludze maanda avho a u shandukisa kuvhonele kwa tshumelo ya muvhuso na u khwinisa zwitshavha. Zwi dovha hafhu zwa tikedza sisiteme na maitete a muvhuso zwine zwa vha tsumbandila kha u dzivhulusa na u vha na mvalo nga vhashumeli vha muvhuso u itela uri vha shume mushumo wavhudi na u kona u dzhia vhudifhinduleli. N̄wedzi wa Tshumelo ya Muvhuso u dovha wa disa ndavhelelo u bva kha zwitshavha dza u diswa ha tshumelo tsini na vhathu nga maanda kha vhupo vhune ha sa kone u swikelelea.

Zwi dovha zwa humbudza vhashumeli vha muvhuso nga ha mikhwa ya ndeme ya milayo ya Batho Pele ine ya vha u kwamana na vhathu, zwilinganyo zwa tshumelo, tswikelelo, thonifho, u wana mafhungo, u vha khagala, u fulufhelea, thandululo na u wana ndeme kha masheleni.

Tshivhalo tsha milayo ine ya vha khombekhombe kha la Afrika i dzhiela n̄tha tshumelo na ndaulo zwa muvhuso sa thikho ya muvhuso muñwe na muñwe. Izwi zwi sumbedzwa nga zwilinganyo zwo fhambanaho nga kha ndayotewa dza mashango a Afrika dzine dza katela mutevhe wa mikhwa na milayo zwa ndeme zwine zwa langula tshumelo na ndaulo ya muvhuso. Ndayotewa dza

mashango manzhi dzi katela kha mañwe la Afrika Tshipembe (Ndimya ya 10), Zimbabwe (Ndimya ya 9), Uganda (Ndimya ya 10), Namibia (Tshipida 2, Ndimya ya 1), Botswana (Ndimya ya 7), Lesotho (Ndimya ya 13), Mozambique (Manweledzo 2, Ndimya 1), Ghana (Ndimya 14) nahone vhunzhi ha mañwe mashango a netshedza iyo mikhwa ya ndeme ya tshumelo na ndaulo ya muvhuso.

Kha Dzhangho, Dzangano la Vhuthihi ha Afrika nga la 31 Phando 2011 lo tangedza Tshata ya Afrika nga ha Mikhwa na Milayo ya Tshumelo na Ndaulo ya Muvhuso. Tshata yo thoma u kombetshedzwa nga la 23 Fulwana 2016. Zwo tangedzwa uri a si mashango othe a Afrika ane a khou shumisa Tshata iyi.

Tsha u thoma Tshata i a vhofha zwi tshi ya nga mutheo wa mulayo wa dzhangho sa izwi i tshi shuma sa tshandukiso ya ndaulo na tshumelo ya muvhuso u itela u shandukisa adzhenda ya dzhangho. Tshata i nea fhulufhelo kha u tandulula mafhungo a ndeme a ndaulo na tshumelo ya muvhuso. Tshata i dovha ya shuma kha tshumiso i linganaho ya ndaulo na tshumelo ya muvhuso u itela u fara nga ndila i linganaho, u sa dzhia sia, na matshimbidzele o teaho kha ndisedzo ya tshumelo dza muvhuso kha nyimele dzothe, u kona u shandukisea ha tshumelo dza muvhuso zwi tshi tevhedza thodea dza vhashumisi, tshumiso ya zwiko i shumaho zwavhudi, yo leluwaho na u dzhia vhudifhinduleli hazwo.

Nga mañwe maipfi, tshumelo ya muvhuso i tea u netshedzwa zwi tshi tevhedza milayo ya lushaka ine ya vha hone na ndaulo dza mañwe mashango. Vhashumeli vha muvhuso, ndaulo na tshumelo ya muvhuso vha tea u tñhonifha pfanelo dza vhathu na tshirunzi na tñhompfo kha vhashumisi vhothe vha tshumelo ya muvhuso. Ndeme ya ndungekano ya tshumelo ya muvhuso kha kushumele kwa mulayo zwi konisa vhashumisi vha sisiteme u vha na pfanelo na u konisa muvhuso u dzhia vhuḍifhinduleli.

Athikili 23 (1) ya Tshata i sumbedza uri, musu hu tshi khou thoma u shumiswa ndivho, u shumiswa milayo, na u tñhonifha vhuḍikumedzeli ho sumbedzwaho kha Tshata, mirado ya muvhuso nga yothe i tea u tñgangedza maga a mulayo, ndaulo, na vhulanguli u itela uri Tshata i tshimbilelane na milayo na ndaulo zwa lushaka lwa havho.

Mashango a dovha a toḍea uri a katele vhuḍikumedzeli, mikhwa, na milayo zwa Tshata kha mbekanyamaitele na maga a kushumele a lushaka. Mashango manzhi o tñgangedza maga a kushumele o fhambanaho u itela u swikelela muḵoro wa Tshata.

Tñhoho ya Khuvhangano ya Nwaha ya vhu 22 ndi ***Tshandukiso ya Mivhuso ya Afrika kha u dzulela u Shanduka kha u Dzudzanyea na u sa Dzudzanyea ha Lifhasi*** zwine zwa khwaḥisa hafhu mushumo washu

sa Afrika kha Ḷifhasi kha nyimele ya ndaulo na tshumelo ya muvhuso. Madzangano a zwitshavha na ikonomi zwi na vhuṭumani vhune ha khou engedzea, mveledziso dza dzingu na ḷifhasi zwi kwama nga maanḁa mveledziso ya lushaka luṅwe na luṅwe. Kuitele ukwu ku khou tshimbudzwa na u engedzwa nga nyaluwo kha vhuendi na thekhinoḁodzhi ya vhudavhidzani khathihi na mbekanyamitele dza u fhelisa ndaulo na mbofholowo maragani. Fhedziha, zwa zwino, ikonomi ya ḷifhasi a i athu u ṅetshedza mvelelo dzo fulufhedziswa na dzo lavhelelwaho kha vhatu na mashango manzhi, nga maanḁa kha ḁa Afrika.

Minisiṭa wa zwa Nḁa wa Kenya Muhulisei Vho Moses Wetang'ula nga tshifhinga tsha tshipitshi tshavho tsha u vula khuvhangano nga ha ṭhanganelano ya Ḷifhasi vho ombedzela uri ṭhanganelano ya ḷifhasi ndi mveledziso ya ḷifhasi i ṭanganedzaho mveledziso nga u angaredza. Vho dovha vha sumbedzisa uri, Afrika a ḁo ngo imelelelwa lu fushaho kha vhulanguli ha ḷifhasi, nahone a ḁo ngo katelwa kha nzudzanyo ya ikonomi ya ḷifhasi nga ḁila yo fhelelaho nahone a ḁi khou vhuelwa nga ḁila yo fhelelaho nga mveledziso ya ḷifhasi naho maanḁa mahulwane a ḷifhasi a tshi ṭanganedza ḁa Afrika sa tshiko tshihulwane tsha zwibveledzwa zwivhisi, Zwine zwa amba uri mveledziso ya ṭhanganelano ya ḷifhasi kha ḁa Afrika i langulwa nga ḁila i sa vhuedzi

“

Madzangano a lifhasi a fanaho na Vhuthihi ha Dzitshakha, Bannga ya Lifhasi, Dzangano la Mbambadzo la Lifhasi a lavhelelwa u netshedza vhuimo kha ndaulo ya lifhasi. Fhedziha zwiimiswa izwi zwothe zwi khou sasaladzwa malugana na u shuma mushumo u sa fushi, u sa shuma zwavhuḏi, na thahalelo zwi tshi ḏa kha dimokirasi. Madzangano a lifhasi a zwino a khou toḏa u ḏiwana na u kona u ḏivha mishumo yao nahone a khou kundelwa nga tshandukiso dza zwivhumbeo zwa ndeme, nga maanda u itela u konisa mashango a Afrika u kona u ḏiimelela.

Naho zwiimiswa izwi zwi tshi kha ḏi netshedza mutheo wa ndaulo wa lifhasi wa khwinesa, Mivhuso ya Afrika i tea u vhumba zwavhuḏi matshimbidzele a tshanduko. Zwa ndeme ndi u dzudzanyulula WTO na adzhenda yayo ya mveledziso, khathihi na u khwaḥisa UN kha maanda ayo a u wana Zwipikwa zwa Mveledziso ya Mejeniamu. Nga u angaredza, mushumo wa zwiimiswa zwa dzingu kha lifhasi u tea u ambiwa nga hawo zwi tshi tou dodombedzwa. Zwi vhonele u nga ri arali Afrika li khou toḏa u vha thuthuwedzo khulwane na u vha la u ranga kha u dzhia maga kha lifhasi, zwiimiswa zwa dzingu zwi tea u shuma mushumo wa ndeme, zwi ḏo tea u vhumba vhuḏezani vhukati ha ndaulo ya lushaka na ya lifhasi.

Mivhuso yothe ya Afrika i tea u sumbedzwa ndila nga Dzangano la Vhuthihi ha Afrika sa izwi lo no vula vhuimo ha nyambedzano u itela u dzudzanya kushumele. Mivhuso ya Afrika a i athu u kana tshothe mbuelo dzo fulufhedziswaho dza lifhasi. A li athu u katelwa tshothe kha Ikonomi ya Lifhasi. A thi timatimi muhumbuloni wanga uri Phuresidennde Vho Mbeki vha do sumbedzisa zwinzhi nga ha ndeme ya tshitenwa itshi.

Zwi tou vha khagala hu si na u timatima uri tshivhalo tshi vhonehlo tsha vhashumeli vha muvhuso vha na ndalukano dza phurofeshinala fhedzi kushumele kwa phurofeshinala muvhusoni ku dzula ku kwone ku vhilaedzaho. Mutheo wa Lushaka wo Livhiswaho kha u ita uri Sekithara ya Muvhuso i vhe ya Phurofeshinala wo wana uri “Ndalukano fhedzi dzi songo tanganyiswa na zwiwe zwiwenwa zwa ndeme zwa phurofesheni u fana na mikhwa ya akademi na ya matshilisano, zwi sumbedzisa mafhungo a si a vhukuma kha u humbulela kushumele kwa phurofeshinala. Zwi dovha zwa vha zwa ndeme u dzhiela ntha uri vhuḏifari vhu si ha phurofeshinala na kutshilele kha sekithara ya muvhuso zwi kumbulula fulufhelo la vhabindudzi, u kula nungo na u sumbedza zwi mafhungo a si avhuḏi nga ha sekithara ya muvhuso kha tshitshavha.

Mutheo wa Lushaka wo Livhaho kha u vha Phurofeshinala ha Sekithara ya Muvhuso tshipikwa tshawo ndi u vhona uri muvhuso u khou nea thandululo

na u vha phurofeshinaḽa kha u ḽea tshumelo kha vhathu. Ndimba ya 10 ya Ndayotewa ya Riphabuḽiki ya Afrika Tshipembe ya 1996 i sumbedza uri “tshiḽwe tsha mikhwa ya ndeme tshi tikedzaho ndaulo ya muvhuso ndi uri tshilinganyo tshihulwane tsha u vha phurofeshinaḽa tshi ḽuḽuwedzwe na u tikedzwa”. Tshumelo ya muvhuso ine ya vha na vhukoni vhuhulwane i tea u vha muimeleli, na u ḽumana na zwitshavha zwine vha zwi shumela.

Phuresidennde Vho Cyril Ramaphosa vho amba maipfi haya “Musi ndi tshi khethiwa kha vhuimo ha u vha Phuresidennde wa Afrika Tshipembe, ndo amba zwa uri, u itela u fhaḽa tshithihi tsha ndeme tsha u thoma hu ḽo vha u fhaḽa muvhuso u leludzaho, u re na vhukoni, na une wa shumisa maitete kwao wo vhotholowaho kha vhuḽa. Ndi muvhuso fhedzi une wa vha na vhukoni, u leludzaho, u shumisaho maitete kwao na u lavhelesa kha mveledziso une wa nga kona u vhuedza kha vhuḽikumedzeli ha u khwinisa matshilo a vhathu vha shango. Izwi zwi amba uri Tshumelo ya Muvhuso i tea u vha na vhanna na vhafumakadzi vha shumaho nga ndila ya phurofeshinaḽa, vha re na vhukoni, vha sa ḽifuneli zwavho na vha fulufhedzeaho”

Tshumelo ya muvhuso i tea u vha na vhashumeli vha vhanna na vhafumakadzi vha re phurofeshinaḽa, vha re na vhukoni, vha sa ḽiḽodeli zwavho, vha tea u ḽikumedzela kha u khwaḽhisa mikhwa ya Ndayotewa ya Riphabuḽiki ya Afrika Tshipembe ya 1996. Mutheo wa Lushaka wo

Livhiswaho kha u vha Phurofeshinala ha Sekithara ya Muvhuso u itela u fhaṭa muvhuso u shumelaho vhathu vhashu nga ndila ya khwine, wo tsireledzwaho nga u dzhenelela ha zwa polotiki na hune u tholwa ha itwa zwo dṭitika nga mafhungo ngoho. Mutheo wa lushaka wo ṭanganedzwa nga Khabinethe nga 2022.

Mutheo wa Lushaka u shuma kha khethekanyo dzoṭhe dza muvhuso. U sumbedzisa kha zwiṅwe, ṭhoṭea dzi re khagala dza maitele a u thola na u nanguludza, u pfumbudzwa nga ha mushumo hune ha vha khombekhombe kha vhashumeli vha muvhuso vhaswa na ndaulo ya kushumele. Zwi dzhiela nṭha u guda hu sa gumi u itela u alusa vhukoni kha vhashumeli vha muvhuso.

Mutheo wa Lushaka u dovha wa ombedzela ṭhoṭea ya uri vhashumeli vha muvhuso wa hweswe vhuṭifhinduleli kha u sa shuma zwavhuṭi, u fhelisa maitele a mvelele ya ndowelo ya u shumisa tshomedzo dza muvhuso nga ndila i si yavhuṭi. Zwi katela vhugudisi kha vhaofisiri vha mbalelano kha khethekanyo dzoṭhe dza muvhuso nga ha mbetshelelo dzi shumiswaho dza mulayo.

Naho hu na u dṭidina uhu hu tshe na ndisedzo ya tshumelo i sa fushi, u sa shuma nga ndila ya phurofeshinala na u tevhedzela maitele kwao kha

tshumelo ya muvhuso na vhuada ho phadalalaho kha maimo a zwiimiswa zwo khwaṭhisedzwaho kha ndaulo na tshumelo ya muvhuso kha la Afrika.

Mbilaelo khulwane ndi ya uri mikhwa na milayo izwi zwoṭhe zwa ndaulo na tshumelo ya muvhuso zwi khou thithiswa nga u shayeya ha kushumiselwe kwa mulayo na u kushumisele kwa Ndayotewa. Hu tshe na khaedu nnzhi kha mihasho ya muvhuso maelana na vhukoni ha u shuma nga ndila ya phurofeshinala na ndivho, nga nḡa ha idzi khaedu vhukoni vuhulwane vhu kha di vha hone.

U shayeya ha kushumisele kwa mulayo zwi khethekanya tshitshavha kha ndaulo na tshumelo dza muvhuso. Ndi zwa ndeme uri Muṭangano uyu u ṭhonifheaho u dzhiele nṭha uri muvhuso wa Afrika Tshipembe nga kha Tshipiḡa 196 (1) tsha Ndayotewa u ṅetshedza mikhwa na milayo ya ndeme sa zwo sumbedzwaho kha Tshata.

Nṭha ha izwo, Afrika Tshipembe lo phasisa Mulayo wa Ndaulo ya Muvhuso wa 2014 u itela u thoma u shuma ha mikhwa na milayo zwo sumbedzwaho kha Tshipiḡa tsha vhu 196(1) tsha Ndayotewa nḡa nga maanda Tshipiḡa tsha vhu 94 tsha 2013 tsha Zimbabwe tshi amba nga Tshipiḡa tsha vhu 196(1) tsha Ndayotewa ya Afrika Tshipembe.

Ho lavheleswa kha aya masia a ndeme a hu vhonali tshanduko nnzhi yo no itwaho kha ndaulo na tshumelo ya muvhuso naho zwi tshi

kombetshedzwa nga ndayotewa kha mashango a Afrika. U sa thoma u shumisa Tshata zwi kona u sumbedza uri ndaulo na tshumelo zwa muvhuso kha Mashango a Afrika i khou sudzulutshela kha sia lavhuḁi.

Mushumo wa Dzangano la Ndaulo na Ndangulo ya Muvhuso wa Afrika Tshipembe ndi u tuṭuwedza mavhusele avhuḁi na ndisedzo ya tshumelo i shumaho zwavhuḁi nga u alusa kushumele kwa phurofeshinala, ndambedzo ya masheleni a u guda na u shuma kha ndaulo na Ndangulo ya muvhuso.

U ita uri ndaulo ya muvhuso i vhe ya phurofeshinala ndi tshinwe tsha zwithu zwa ndeme kha u fhaṭa vhukoni ha muvhuso. Kha lifhasi tshitshavha tshi khou lwa na mafhungo a kushumele kwa phurofeshinala na u ita uri vhashumeli na mishumo ya muvhuso zwi vhe phurofeshinala. Afrika Tshipembe a li sali. Maga o fhambanaho a khou dzhiiwa u itela u khwaṭhisa sekithara ya muvhuso sa zhendedzi la dimokirasi na muvhuso une wa kha dibveledzisa.

Musi ri tshi kuvhangana kha vhuimo vhu fanaho na uvhu, ri tea u lwela u bva kha u amba ra thoma u shuma zwine ra khou tea u zwi ita sa izwi roṭhe ri tshi divha uri ndi zwifhio zwine ra tea u zwi ita.

Musi ndi tshi khunyeledza, Tshikolo tsha Muvhuso tsha Lushaka 'National School of Government' tshi khou dzhenelela zwi hulwane kha u fhaṭa

vhukoni. Tsho vhewa zwavhuḁi sa tshiimiswa tsha vhugudisi tsha sekithara ya muvhuso tsha maimo tsho livhaho kha u swikelela tshiteḁwa 1 tsha ndaulo ya vhurathi – u fhaḁa muvhuso u re na vhukoni, u shumisaho maitele kwao na une wa ḁibveledzisa. Nga kha maga a Tshikolo tsha Muvhuso tsha Lushaka, vhaimleli vha muvhuso vhashu vho khethiwaho na vhashumeli vha muvhuso vha dzulela u wana ḁivho ya ndeme ya u khwinisa ḁisedzo ya tshumelo ya muvhuso na u tandulula ḁhoḁea dza vhathu vhashu.

Ri nga si kundelwe na luthihi.

Ndo livhuwa